

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΓΙΑ ἔννοια ἑνὸς ἀντικειμένου τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἔννοω τὴν παράσταση ἑνὸς ἀντικειμένου σὰν δυνατοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἐλευθερίας. Λέγοντας λοιπὸν ἀντικείμενο τῆς πρακτικῆς γνώσης ἔννοοῦμε μόνον τὴν σχέση τῆς ἐπιθυμίας πρὸς μίαν πράξιν, πού μ' αὐτὴν τὸ ἀντικείμενο ἢ τὸ ἀντίθετό του θὰ μπορούσε πραγματικὰ νὰ ἐπιτελεσθῆ. Καὶ ἡ κρίσις περὶ τοῦ ἂν ἓνα ὠρισμένο πρᾶγμα εἶναι ἢ ὄχι ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, εἶναι μόνον ἡ διάκρισις τῆς δυνατότητας ἢ τοῦ ἀδυνατοῦ τῆς ἐπιθυμίας αὐτῆς τῆς πράξεως, πού μ' αὐτήν, ἂν εἴχαμε τὴν ἀναγκαῖα δύναμη (πού γιὰ τοῦτο θὰ κρίνη ἢ ἐμπειρία), θὰ πραγματοποιοῦντο ἓνα ὠρισμένο ἀντικείμενο. Ἐάν πέρνουμε τὸ ἀντικείμενο σὰν αἰτία καθοριστικὴ τῆς δυνάμεώς μας τῆς ἐπιθυμίας, τότε ἡ φυσικὴ δυνατότητα πού ἔχει τοῦτο νὰ πραγματοποιηθῆ κατὰ τὴν ἐλεύθερη χρῆσιν τῶν δυνάμεών μας, πρέπει νὰ προηγηθῆ ἀπὸ τὴν κρίσιν, ἂν τοῦτο εἶναι ἢ ὄχι ἀντικείμενο τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἐάν ἀντίθετα θεωρήσουμε πὼς ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς πράξεως εἶναι ὁ ἐκ τῶν προτέρων νόμος, ὅποτε ἡ πράξις καθορίζεται ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸν λόγον, τότε ἡ κρίσις, ἂν ἓνα πρᾶγμα εἶναι ἢ ὄχι ἀντικείμενο

τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτη-
τη ἀπὸ τῆ σύγκριση πρὸς τὴν φυσική μας δύναμη. Στὴν
περίπτωση αὐτῆ τὸ ζήτημα εἶναι μόνον ἂν εἶναι ἐπιτρε-
πὸ νὰ θέλωμε μιὰ πράξη, ποὺ κατευθύνεται στὴν
ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀντικειμένου, ἂν πάρουμε πῶς τὴ μπορού-
με, ἂν δηλ. ἡ πράξη αὐτὴ ἔχει ἡ θ ι κ ῆ δ υ ν α τ ὀ-
τ η τ α' τοῦτο πρέπει νὰ προηγηθῆ. Γιατὶ σ' αὐτὴ τὴν
περίπτωση δὲν εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ ὁ νόμος τῆς
βούλησης ἡ αἰτία, ποὺ τὴν καθορίζει.

Τὰ μὲν λοιπὸν ἀντικείμενα τοῦ πρακτικοῦ λόγου
εἶναι τὸ καλὸ καὶ τὸ κακόν. Μὲ τὸ πρῶτο ἐν-
νοοῦμε ἓνα ἀναγκαῖο ἀντικείμενο τῆς δύναμης τῆς ἐπι-
θυμίας, μὲ τὸ δεύτερο ἓνα ἀντικείμενο τῆς δύναμης τῆς
ἀποστροφῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο κατὰ μιὰ λογικὴ ἀρχή.

Ἄν ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ δὲν ὀφείλει νὰ προέρχεται
ἀπὸ ἓνα προηγούμενο πρακτικὸ νόμο, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ
χρησιμεύη γιὰ βῆσι σ' αὐτόν, τότε αὐτὴ μπορεί μόνον
νὰ εἶναι ἡ ἔννοια κάποιου πράγματος, ποὺ ἡ ὑπαρξὴ
του μᾶς ὑπόσχεται ἡδονή, ὅποτε τὴν παραγωγὴ τῆς τὴν
καθορίζει ἡ αἰτιότητα τοῦ ὑποκειμένου, δηλ. ἡ δύναμη
τῆς ἐπιθυμίας. Τώρα, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ δοῦμε
ἐκ τῶν προτέρων ποιά παράσταση συνοδεύεται ἀπὸ ἡ-
δονὴ καὶ ποιά ἀπὸ δυσαρέσκεια, μόνον ἡ ἐμ-
πειρία θὰ μπορούσε ἄμεσα νὰ ὀρίση ποιὸ εἶναι τὸ καλὸ
καὶ ποιὸ τὸ κακόν. Τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ
τῆς δυσαρέσκειας, σὰν δεκτικότητα τῆς ἐσωτερικῆς αἰ-
σθησης, εἶναι ἡ ιδιότης ἐκείνη τοῦ ὑποκειμένου, ποὺ
μόνο αὐτὴ μπορεί νὰ μᾶς δώσῃ τὴν παραπάνω ἐμπειρία.
Καὶ τότε ἡ ἔννοια ἐκείνου, ποὺ εἶναι ἄμεσα καλόν, θὰ
ἀνῆκε σὲ ὅ,τι συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν αἰσθησι τῆς ἡ-
δονῆς καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀπόλυτου κακοῦ θὰ ἔπρεπε
νὰ ἀναφέρεται μόνον σὲ ὅ,τι μᾶς προκαλεῖ ἄμεσα πόνον.
Ἀλλὰ ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὴ γλωσσικὴ
χρῆση, ποὺ διακρίνει τὸ εὐχάριστο ἀπὸ τὸ κα-
λόν, τὸ δυσάρεστο ἀπὸ τὸ κακόν, καὶ ἀπαιτεῖ

πάντοτε νὰ κρίνονται μὲ τὸ λόγο τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ, νὰ κρίνονται δηλ. μὲ ἔννοιες, πού νὰ μποροῦν νὰ γίνουν μέσα παγκόσμιας ἐπικοινωνίας καὶ ὄχι μὲ τὴν ἀπλή αἴσθησι, πού περιορίζεται στὰ διάφορα ἀντικείμενα καὶ στὴ δεκτικότητά τους, μολονότι γι' αὐτὰ τὰ ἴδια μιὰ εὐχαρίστησι ἢ μιὰ δυσαρέσκεια δὲν μποροῦν νὰ συνδεθοῦν ἄμεσα μὲ καμμιὰ ἐκ τῶν προτέρων παράστασι ἀντικειμένου. Ἔτσι ὁ φιλόσοφος, πού νόμισε πῶς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ βάλῃ γιὰ βάση τῆς πρακτικῆς τοῦ κρίσις τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς, θὰ ὀνόμαζε καλὸ ὅ, τι εἶναι μέσο πρὸς τὸ εὐχάριστο, καὶ κακὸ ὅ, τι εἶναι αἷτιο τῆς δυσαρέσκειας καὶ τοῦ πόνου, γιατί ἡ κρίσις τῆς σχέσις τῶν μέσων πρὸς τοὺς σκοποὺς θὰ ἀνῆκε βέβαια στὸ λόγο. Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε μόνο ὁ λόγος εἶναι σὲ θέση νὰ δῆ τὴ συνάφεια τῶν μέσων πρὸς τοὺς σκοποὺς των (ἔτσι, πού θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ καθοριστῇ ἡ βούλησι ἀπὸ τὴ δύναμι τῶν σκοπῶν, γιατί οἱ σκοποὶ εἶναι πάντοτε καθοριστικὲς αἰτίες τῆς δύναμις τῆς ἐπιθυμίας, σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἀρχές), ἐπίσης τὰ πρακτικὰ ἀξιώματα πού θὰ ἐπήγαζαν ἀπλῶς σὰν μέσα ἀπὸ τὴν ἔννοια, πού ἀνέφερα πάρα πάνω, τοῦ καλοῦ, δὲν θὰ περιεῖχαν ποτὲ σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησις κάτι πού θὰ ἦταν ἀπὸ μόνον τοῦ καλοῦ ἀλλὰ πάντοτε κάτι πού εἶναι καλὸ γιὰ κάποιον πρᾶγμα. Καλὸ θὰ ἦταν πάντοτε ἀπλῶς τὸ χρήσιμο καὶ ἐκεῖνο, πρὸς τὸ ὅποιο θὰ ἦταν χρήσιμο, θὰ ἔπρεπε πάντοτε νὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ βούλησι, στὴν αἴσθησι. Τώρα ἀν' αὐτή, σὰν αἴσθησι εὐχάριστη, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι χωρισμένη ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, τότε ποτὲ δὲν θὰ δίνε ἓνα ἄμεσα καλὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ζητήσουμε τὸ καλὸ μονάχα στὰ μέσα πρὸς τὴν ἐπίτευξι κάποιου ἄλλου πρᾶγματος, δηλ. πρὸς κάποια ἱκανοποίησι.

Εἶναι ἀρχαῖο ἀξίωμα τῶν σχολῶν : nihil appetimus, nisi sub ratione boni, nihil aversamus, nisi

sub ratione mali και ἔχει συχνά μιὰ σωστή χρήση, ἀλλὰ πολλές φορές εἶναι βλαπτικὸ στὴ φιλοσοφία, γιατί οἱ ἔννοιες boni και mali περιέχουν μιὰ ἀμφιλογία, πού ἔχει γιὰ αἷτιο τὴ φτώχεια τῆς γλώσσας, πού σύμφωνα μ' αὐτὴν ἔχουν διπλὴ ἔννοια και δίνουν μιὰ ἀμφίβολη ἔννοια στοὺς πρακτικὸς νόμους, και ὑποχρεώνουν τὴ φιλοσοφία, πού μπορεί καλὰ στὴ χρήση τους νὰ βλέπη τὴ διαφορὰ τῆς ἔννοιας στὴν ἴδια λέξη ἀλλὰ δὲν μπορεί νὰ βρῆ καμμιά ἰδιαίτερη ἔκφραση, σὲ λεπτές διακρίσεις, πού δὲν μπορεί κατόπι νὰ ὑπάρξη συμφωνία σχετικὰ μ' αὐτές, γιατί ἡ διάκριση δὲν μπορεί νὰ δηλωθῆ μὲ καμμιά ἀνάλογη ἔκφραση (1).

Ἡ γερμανικὴ γλῶσσα ἔχει τὴν τύχη νὰ κατέχη ἔκφράσεις, πού δὲν ἀφήνουν νὰ διαφύγη αὐτὴ ἡ διαφορὰ. Γιὰ ὅ,τι οἱ λατῖνοι ὀνομάζουν bonum μὲ μιὰ λέξη, αὐτὴ ἔχει δυὸ ἔννοιες ἀρκετὰ διαφορετικές, και ἄλλες δυὸ ἐπίσης διαφορετικές ἔκφράσεις. Ἀντὶ τοῦ bonum ἔχει τὸ Gute και τὸ Wohl, ἀντὶ τοῦ malum ἔχει τὸ Böse και τὸ Vebel ἢ Weh, ἔτσι πού γιὰ μιὰ και τὴν ἴδια πράξη θὰ ἔχουμε δυὸ ἐντελῶς διαφορετικές κρίσεις ἂν σ' αὐτὴ θεωροῦμε τὸ ἂν εἶναι ἡ ἴδια καλὴ (gute) πράξη ἢ κακὴ (Böse) πράξη, ἢ ἂν παρατηροῦμε σ' αὐτὴ τὸ καλό μας (Wohl) ἢ τὸ κακό μας (Weh ἢ Vebel), κατὰ πόσο δηλ. συντελεῖ στὴν εὐτυχία μας. Ὑστερα ἀπ' αὐ

(1) Ἄλλωστε και ἡ ἔκφραση sub ratione boni εἶναι ἀμφίλογη. Γιατί μπορεί νὰ σημαίγη : φανταζόμαστε πὼς κάτι εἶναι καλό, μόνον ἐπειδὴ τὸ ἐπιθυμοῦμε ὅπως ἐπίσης : ἐπιθυμοῦμαι κάτι ἐπειδὴ τὸ φανταζόμαστε γιὰ καλό, ἔτσι πού ἡ ἐπιθυμία εἶναι καθοριστικὴ αἰτία τῆς ἔννοιας τοῦ ἀντικειμένου σὰν καλοῦ, ἢ ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ εἶναι ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς ἐπιθυμίας (τῆς βούλησης). Γιατί ἡ ἔκφραση subratione boni στὴν πρώτη περίπτωση θὰ ἐσήμαινε : ἐπιθυμοῦμε κάτι μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καλοῦ, στὴ δεύτερη, κατόπιν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰδέα, πού πρέπει νὰ προηγείται σὰν αἰτία καθοριστικὴ τῆς βούλησης.

τὸ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ ψυχολογικὴ πρόταση ποὺ ἀναφέραμε εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ ἀσαφὴς ἂν ἐξηγηθῇ ὡς ἐξῆς : — Δὲν ἐπιθυμοῦμε τίποτα παρὰ μόνο σχετικὰ μὲ τὸ δικό μας Wohl ἢ μὲ τὸ δικό μας Weh — Ἐκφράζεται ὁμως κατὰ τρόπον ἀναμφίβολο καὶ ἐντελῶς καθαρὰ ἂν τὴν πάρουμε ὡς ἐξῆς : Δὲν ἐπιθυμοῦμε τίποτα, παρὰ μόνον ἐφ' ὅσο, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λογικοῦ, τὸ θεωροῦμε gut ἢ böse.

Τὸ Wohl ἢ τὸ Weh σημαίνουν πάντοτε μιὰ σχέση πρὸς τὴν κατάσταση τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς δυσαρέσκειας, τῆς μακαριότητος ἢ τοῦ πόνου. Καὶ τὸ ἂν ἐπιθυμοῦμε ἓνα ἀντικείμενο ἢ τὸ ἀποκρούωμε, τοῦτο συμβαίνει μόνον ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀναφέρεται στὴν αἰσθαντικότητά μας καὶ στὸ αἶσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ δυσαρέσκειας ποὺ προκαλεῖ. Ἄλλὰ τὸ gute καὶ τὸ böse σημαίνουν πάντοτε μιὰ σχέση πρὸς τὴ β ο ὑ λ η σ η, ἐφ' ὅσον αὕτῃ εἶναι καθωρισμένη ἀπὸ τὸ λογικὸ νόμο νὰ κἀνη ἀντικείμενό της ἓνα πράγμα. Γιατὶ ἡ βούληση ποτὲ δὲν καθορίζεται ἀμεσα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὴν παράστασή του, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ δύναμη, πού, κατὰ ἓνα κανόνα τοῦ λογικοῦ, γίνεται καθοριστικὸ αἶτιο μιᾶς πράξεως (ποὺ μ' αὐτὴν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ ἓνα ἀντικείμενο). Τὸ gute καὶ τὸ böse ἀναφέρονται κυρίως στὶς πράξεις, κι' ὄχι στὴν κατάσταση τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἂν κάτι τι μπορούσε νὰ εἶναι ἀπλῶς ἢ νὰ θεωρεῖται gut ἢ böse (ἀπὸ κάθε ἀποψη καὶ χωρὶς ἄλλη προϋπόθεση), τοῦτο θὰ ἦταν μόνον ὁ τρόπος ἐνεργείας, τὸ ἀξίωμα τῆς βούλησης καὶ ἄρα τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο ποὺ ἐνεργεῖ, σὰν καλὸς ἢ κακὸς (1), ἀλλὰ ποτὲ δὲν θὰ μπορούσε ἓνα πράγμα νὰ ὀνομαστῇ ἔτσι.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν πάντοτε νὰ γελᾶμε μὲ τὸ Στωϊκόν, ποὺ στοὺς σκληρότερους πόνους τοῦ ἀρθριτι-

(1) Guter oder böser Mensch.

σμοῦ φώναζε : ὦ πόνε, μπορείς νὰ μὲ βασανίζης ὅσο θέλεις, ὅμως ποτὲ δὲν θὰ ἀναγνωρίσω πὼς εἶσαι ἕνα κακό ! Καὶ ὅμως εἶχε δίκην ὁ Γκαίτλιν. Ἐπειδὴ αὐτὸ πού αἰσθανότανε ἦταν ἕνα *Veibel* (κακουχία), δὲν μπορούσε ὅμως καθόλου νὰ παραδεχτῆ πὼς τοῦτο ἦταν *böse* (κακό), γιατί ὁ πόνος δὲν μπορούσε καθόλου νὰ τοῦ ἐλαττώσῃ τὴν προσωπικὴν αἰσθητικὴν ἀξία, ἀλλὰ μόνο τὴν ἀξία τῆς κατάστασής του. Καὶ ἕνα μονάχα ψέμμα, πού θὰ τόλεγε ἐν γνώσει του, θὰ τοῦ ἀποθάρρυνε τὴν ψυχὴ. Ἀλλὰ ὁ πόνος θὰ χρησίμευε μόνο γιὰ νὰ τὴν ἐξυψώσῃ, ἂν εἶχε τὴ συνείδησίν του ἡσυχὴ πὼς δὲν ἔκαμε καμμιὰ ἀδίκην πράξιν καὶ πὼς δὲν ἦταν ἀξίος τιμωρίας.

Αὐτὸ πού πρέπει νὰ ὀνομάσουμε *gut*, πρέπει νὰ εἶναι στὴν κρίση κάθε λογικοῦ ἀνθρώπου ἕνα ἀντικείμενο τῆς δυνάμεως τῆς ἐπιθυμίας. Καὶ τὸ *Böse* πρέπει νὰ εἶναι στὰ μάτια καθενὸς ἕνα ἀντικείμενο ἀποστροφῆς. Καὶ γι' αὐτὴ συνεπῶς τὴν κρίση χρειάζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὸ λογικόν. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ γίνεται καὶ μὲ τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ψέμμα, μὲ τὴν δικαιοσύνην ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴ βία κ.λ.π. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὀνομάσουμε *Veibel* (κακουχία) κάτι πού μπορεί ταυτοχρόνως νὰ ὀνομασθῆ *gut*, (καλό), ἄλλοτε ἔμμεσα, ἄλλοτε ἐντελῶς ἄμεσα. Ὅποιος ὑποβάλλεται σὲ μιὰ ἐγγείριση, τὴν αἰσθάνεται βέβαια χωρὶς ἀμφιβολία σὰν μιὰ κακουχία (*Veibel*), ἀλλὰ μὲ τὸ λογικόν του τὴν ἀναγνωρίζει γιὰ κάτι τι καλόν (*gut*). Κι' ἂν μαστιγωθῆ κάποιος πού χωρὶς λόγον ταράζει καὶ ἀνησυχεῖ τὴν κοινὴν ἡσυχίαν, τοῦτο εἶναι βέβαια μιὰ κακουχία (*Veibel*), ἀλλὰ ὁ καθένας τὴν ἐπιδοκιμάζει καὶ τὴ θεωρεῖ καλόν (*gut*) κι' ἀκόμα κι' ὁ ἴδιος αὐτὸς πού τιμωρήθηκε ἀναγνωρίζει μέσα του ὅτι καλὸν τοῦ κάνανε, σύμφωνα μὲ τὴ διαγωγή του.

Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ κρίση τοῦ πρακτικοῦ μας λόγου ἐξαρτᾶται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν καλοπέρασίν μας (*Wohl*) ἢ ἀπὸ τὴν κακοπέρασίν μας (*Weh*)· καὶ σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴ φύσιν μας, σὰν ὄντα μὲ αἰσθητικὰ, τὸ πᾶν ε-

ξαρτᾶται ἀπὸ τὴν εὐτυχία μας, ἂν τὴν εὐτυχία
 δὲν τὴν κρίνουμε σύμφωνα μὲ τὴν πρόσκαιρη αἰσθήση
 ἀλλὰ, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ λογικό, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπίδρα-
 ση πού κάθε τυχαία περίπτωση μπορεί νὰ ἔχη στὴν
 ὑπαρξή μας γενικά καὶ στὴν μακαριότητά της. Ἀλλὰ
 ὅμως δὲν ἐξαρτᾶται τὸ πᾶν γενικά ἀπὸ τοῦτο. Ὁ ἄν-
 θρωπος ἔχει ἀνάγκες, ἀφοῦ ἀνίκηει στὸν κόσμο τῶν αἰ-
 σθήσεων καὶ ἀφοῦ τὸ λογικό του ἔχει βέβαια κάποια
 ἀποστολή, πού δὲν μπορεί νὰ τὴν ἀρνηθῆ, νὰ ἱκανοποι-
 ῆσῃ τὸ σύνολο τῶν αἰσθήσεων του καὶ νὰ κἀνῃ πρα-
 κτικά ἀξιώματα πού ν' ἀποβλέπουν στὴν εὐτυχία αὐτῆς
 τῆς ζωῆς, κι' ἂν εἶναι δυνατό, μιᾶς μελλοντικῆς ζωῆς.
 Ἀλλὰ, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι τόσο ἐντελῶς ζῶο, ὥστε
 νὰ εἶναι ἀδιάφορος σὲ ὅ,τι τοῦ λέει τὸ λογικό καθ'
 ἑαυτὸ καὶ νὰ χρησιμοποιῆ τὸ λόγο του σὰν ἓνα ἀπλὸ
 ὄργανο γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῶν αἰσθή-
 σεῶν του. Γιατὶ ἐκεῖνο πού ἀνεβάζει τὴ θέση του ἀ-
 πάνω, ἀπὸ τὰ ζῶα δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ ὅτι κατέχει τὸ
 λογικό, ἂν τὸ λογικό αὐτὸ τὸ χρησιμοποιῆ ὅπως ἀκρι-
 βῶς χρησιμοποιοῦν τὰ ζῶα τὸ ἐνστικτό τους. Τότε τὸ
 λογικὸ θὰ ἦταν μόνο ἓνας ἰδιαίτερος τρόπος, πού χρη-
 σημοποίησε ἡ φύση, γιὰ νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπο στὸν
 ἴδιο σκοπό, πού ἔχει καθορίσει γιὰ τὰ ζῶα, χωρὶς νὰ
 τὸν προορίσῃ γιὰ ἓνα ἀνώτερο σκοπό. Ἄν ἦταν ἔτσι
 τότε χρειάζεται τὸ λογικό του μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ βλέ-
 πῃ ποῖο εἶναι τὸ καλὸ του καὶ ποῖο τὸ κακὸ του. Ἀλ-
 λά τὸ λογικὸ τὸ ἔχει ἀκόμα καὶ γιὰ ἓναν ἀνώτερο σκο-
 πό, δηλ. ὄχι μόνο γιὰ νὰ βλέπει καὶ ποῖο εἶναι τὸ καλὸ
 (gut) καὶ ποῖο τὸ κακὸ (böse) καθ' ἑαυτό, καὶ πού σχε-
 τικά μ' αὐτὸ μόνο τὸ καθαρὸ λογικὸ μπορεί νὰ κρίνῃ,
 χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀποψη τῶν αἰσθήσεων,
 ἀλλὰ γιὰ νὰ διακρίνῃ ἀπόλυτα τὴν τελευταία τούτη κρί-
 ση ἀπὸ ἐκείνη τὴν πρώτη, καὶ νὰ κἀνῃ τούτη ὄρο ἀνώ-
 τερο ἀπὸ τὴν πρώτη.

Σ' αὐτὴ τὴν κρίση τοῦ καθ' ἑαυτὸ καλοῦ ἢ κακοῦ,

ξεχωρίζοντάς την απ' ὅ,τι ὀνομάζουμε ἔτσι σχετικὰ μὲ τὸ ἀτομικὸ μὴ καλὸ ἢ κακὸ, πρόκειται νὰ θεωρήσου- με τὰ ἑξῆς σημεῖα. Ἡ ἢ βούληση καθορίζεται ἀπὸ μιὰ λο- γικὴ ἀρχή, πού δὲν ἀναφέρεται σὲ ἀντικείμενα τῆς δύ- ναμης τῆς ἐπιθυμίας (καθορίζεται δηλ. ἀπλῶς ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ νόμου). Ὅποτε αὕτη ἢ ἀρχὴ εἶναι ἕνας πρα- κτικὸς ἀπὸρριπτικὸς νόμος, καὶ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι ἀπὸ μόνος του πρακτικὸς. Τότε ὁ νόμος καθορίζει ἅμμεσα τὴ βούληση ἢ πράξη πού εἶναι σύμφωνη μ' αὐτὸ τὸ νόμο εἶναι μιὰ καλὴ πράξη καὶ ἢ ἔαυτὴν καὶ μιὰ βούληση, πού τὸ ἀξίωμα τῆς εἶναι πάντοτε σύμφωνο μ' αὐτὸν τὸ νόμο εἶναι ἀ- πὸ λυτὰ καλὴ (gut), ἀπὸ κάθε ἀποψη καὶ εἶ- ναι ἢ ἀνώτατη προϋπόθεση κάθε καλοῦ. (1) Ἡ ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τῆς βούλησης προηγεῖται μιὰ καθοριστικὴ αἰτία τῆς δύναμης τῆς ἐπιθυμίας, πού προϋποθέτει ἕνα ἀντι- κείμενο ἡδονῆς ἢ δυσαρέσκειας, ἄρα κάτι πού μᾶς εἶ- χαριστεῖ ἢ μᾶς δυσαρεστεῖ καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς βούλησης νὰ ἐπιδιώκουμε τὸ πρῶτο καὶ νὰ ἀποφεύγουμε τὸ δεύτερο καθορίζει τις πράξεις, ἔφ' ὅσον εἶναι καλές (gut) σχετικὰ μὲ τις ὁρμές μας, ἄρα καλές μόνο ἔμμεσα (σχετικὰ μὲ κάποιο ἄλλο σκοπὸ, σὺν μέσο πρὸς ἕνα σκοπὸ). Τότε τὰ ἀξιώματα αὐτὰ δὲν μπορούν ποτὲ νὰ ὀνομαστοῦν νόμοι, ἀλλὰ ἐν τούτοις ὀνομάζον- ται πρακτικὰ λογικὰ διδάγματα.

Ὁ σκοπὸς ὁ ἴδιος, ἢ εὐδαιμονία πού ἐπιδιώκουμε, στήν τελευταία περίπτωση δὲν εἶναι ἕνα gutes, ἀλλὰ ἕνα Wohl, ὄχι μιὰ λογικὴ ἔννοια, ἀλλὰ μιὰ ἐμπειρικὴ ἔννοια ἑνὸς ἀντικειμένου τῶν αἰσθήσεων. Μόνο ἢ χρή- ση τοῦ ἀναλόγου μέσου, δηλ. ἢ πράξη (ἀφοῦ γι' αὐτὴν χρειάζεται μιὰ λογικὴ παρατήρηση) μπορεῖ μ' ὅλα ταῦτα

(1) Alles guten

νὰ ὀνομαστῆ καλή (gut), ἀλλὰ μόνο σχετικὰ μὲ τὸ σύνολο τῶν αἰσθήσεων μας ὡς πρὸς τὸ αἶσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς δυσαρέσκειας. Ἀλλὰ ἡ βούληση, πού τὸ ἀξίωμα τῆς προσδιορίζεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, δὲν εἶναι μιὰ καθαρὴ βούληση.

Ἐδῶ θὰ πρέπει τώρα νὰ ἐξηγηθῆ τὸ παράδοξο τῆς μεθόδου μιᾶς κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου: ὅτι δηλ. ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ (1) δὲν ὀφείλει νὰ ἔχη καθοριστῆ πρὶν ἀπὸ τὸν ἠθικὸν νόμον (πὸ φαινομενικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῆ γιὰ βίαση του), παρὰ μόνο (ὅπως συμβαίνει ἐδῶ) μετὰ ἀπ' αὐτὸν καὶ μέσω αὐτοῦ. Ἐὰν δηλ. δὲν γνωρίζαμε οὔτε τὸ ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος εἶναι ἓνας καθαρὸς a priori νόμος πού καθορίζει τὴ βούληση, πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφήσουμε ἀκαθόριστο, τοῦλάχιστον στὴν ἀρχή, τὸ ἂν ἡ βούληση καθορίζεται ἀπὸ αἰτίες ἀπλῶς ἐμπειρικῆς ἢ καὶ ἀπὸ καθαρὸς a priori. Γιατὶ εἶναι ἀντίθετο πρὸς ὅλους τοὺς κανόνες τῆς φιλοσοφικῆς συμπεριφορᾶς τὸ νὰ παραδεχτοῦμε ἀπὸ πρὶν γιὰ λυμένο ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού θέλουμε νὰ λύσουμε. "Ἄν θελήσουμε τώρα ν' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, γιὰ νὰ κάνουμε νὰ προέλθουν ἀπ' ἐκεῖ οἱ νόμοι τῆς βούλησης, ἡ ἔννοια αὐτὴ ἐνὸς ἀντικειμένου (σὰν καλοῦ) θὰ μᾶς ἔδινε συγχρόνως αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο σὰν μοναδικὴ αἰτία καθοριστικὴ τῆς βούλησης. Ἐπειδὴ τώρα αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ δὲν θὰ εἶχε γιὰ κανόνα τῆς κανένα πρακτικὸ a priori νόμο, τότε τὸ μέτρο τῆς σύγκρισης τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν θὰ μπορούσε νὰ βρῆται σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ στὴ συμφωνία τοῦ ἀντικειμένου μὲ τὸ αἶσθημά

(1) Des guten und bösen.

μας τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς δυσαρέσκειας, καὶ ἡ χρῆσις τοῦ λόγου θὰ μπορούσε νὰ συνίσταται μόνο σὲ τοῦτο, σὲ τὸ νὰ καθορίσῃ τὴν ἡδονὴν ἢ τὴν δυσαρέσκεια αὐτὴ σὲ τὸ σύνδεσμός της μὲ ὅλες τὰς αἰσθήσεις τῆς ὑπαρξίης μου καὶ τὰ μέσα γιὰ νὰ προμηθευτῶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἡδονῆς αὐτῆς. Ἐπειδὴ τῶρα μόνο μὲ τὴν ἐμπειρία μπορούμε νὰ καθορίσουμε τί ἐστὶν σύμφωνα μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς, ἀλλὰ ὁ πρακτικὸς νόμος, σύμφωνα μὲ ὅ,τι θεωρήσαμε δεδομένο, θὰ ἔπρεπε νὰ βασιστῇ σ' αὐτὸ τὸ συναίσθημα σὰν προϋπόθεσις. "Ἐτσι θὰ μᾶς ἀπεκλείετο ἐντελῶς ἡ δυνατότητα πρακτικῶν a priori νόμων. Γιατί θὰ πιστευόταν ἀναγκαῖο τὸ νὰ βροῦμε πρωτύτερα ἓνα ἀντικείμενο τῆς βούλησις, ποῦ ἡ ἔννοιά του σὰν ἔννοια ἐνός καλοῦ (1), θὰ ἔπρεπε νὰ ἰδρούσῃ τὴν παγκόσμια (μολονότι ἐμπειρικὴ) καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησις. Ἀλλὰ ἦταν ἐπίσης ἀναγκαῖο νὰ ζητήσουμε πρωτύτερα ἂν δὲν ὑπάρχῃ ἐπίσης μιὰ a priori καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησις (ποῦ δὲν θὰ τὴν βροῦσαμε ποτὲ παρ' ἓνα μόνο σὲ ἓνα καθαρὸ πρακτικὸ νόμο, καὶ ἔφ' ὅσον τοῦτος προδιαγράφει στὰ ἀξιώματα μόνο τὸν ἀπλὸ τύπο τοῦ νόμου ἄσχετα πρὸς ἓνα ἀντικείμενο). Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουμε ὑποθέσει γιὰ βάσις κάθε πρακτικοῦ νόμου ἓνα ἀντικείμενο κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, χωρὶς ἓνα προηγούμενο νόμο, καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦτο μπορούσαμε νὰ τὸ σκεφτοῦμε μόνο σύμφωνα μὲ ἐμπειρικὰς ἔννοιαι, γιὰ τοῦτο μᾶς ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ κάθε δυνατότητα νὰ σκεφτοῦμε ἓνα καθαρὸ πρακτικὸ νόμο. Γιατί ἂν ἀντίθετα ζητούσαμε νὰ βροῦμε ἀπὸ πρὶν ἀναλυτικὰ αὐτὸ τὸ νόμο, θὰ βροῦσαμε πὼς δὲν εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ, σὰν ἔννοια ἐνός ἀντικειμένου, ἐκεῖνο ποῦ καθορίζει καὶ καθιστᾷ δυνατό τὸν

(1) Als eines Guten.

ἠθικὸ νόμο, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος ἐκεῖνος, ποὺ καθορίζει καὶ δίνει τὴ δυνατότητα στὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἢ ἔννοια ἀξίζει αὐτὸ τὸ ὄνομα. Αὐτὴ ἢ παρατήρηση ποὺ ἀναφέρεται ἀπλῶς στὴ μέθοδο τῶν ἀνωτάτων ἠθικῶν ἀναζητήσεων εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Ἐδῶ ἀκριβῶς ὀφείλονται ὅλα τὰ λάθη τῶν φιλοσόφων, ποὺ ζητοῦσαν ἓνα ἀντικείμενο τῆς βούλησης, γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν γιὰ ὅλη καὶ βάση τοῦ νόμου, τὴ στιγμή ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ζητήσει ἓνα νόμο, ποὺ νὰ καθώριζε a priori καὶ ἄμεσα τὴ βούληση, καὶ μόνο σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ νόμο τὸ ἀντικείμενο. Μποροῦσαν νὰ τοποθετήσουν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἡδονῆς, ποὺ θὰ ὄφειλε νὰ δώσει τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, στὴν εὐδαιμονία, στὴν τελειοποίηση, στὸ ἠθικὸ αἶσθημα ἢ στὴ βούληση τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀρχή τους ὅμως θὰ ἦταν πάντοτε ἑτερονομία, καὶ θὰ ἔπρεπε ἀναπόφευκτα νὰ μεταχειρισθοῦν ἐμπειρικὲς προϋποθέσεις γιὰ νὰ πετύχουν ἓνα ἠθικὸ νόμο. Γιατὶ μποροῦσαν νὰ ὀνομάσουν καλὸ ἢ κακὸ τὸ ἀντικείμενο, σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, μόνο κατὰ τὴν ἄμεσὴ του σχέση του μὲ τὸ αἶσθημα, ποὺ εἶναι πάντοτε ἐμπειρικὴ. Μόνο ἓνας νόμος τυπικός, δηλ. τέτοιος, ποὺ νὰ προδιαγράφη στὸ λόγο ἀπλῶς καὶ μόνον τὴ μορφή τῆς παγκόσμιας νομοθεσίας του σὰν ἀνωτάτη προϋπόθεση τῶν ἀξιωμάτων, μπορεῖ νὰ εἶναι a priori καθοριστικὴ αἰτία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Οἱ ἀρχαῖοι ἄφηναν καθαρὰ νὰ φανῆ αὐτὸ τὸ λάθος περιορίζοντας τῆς ἠθικὲς τους ἐρευνες μόνο στὸν καθορισμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνωτάτου ἀγαθοῦ, καὶ στὴν ἀναζήτησιν ἑνὸς ἀντικειμένου, ποὺ σκεπτόντουσαν νὰ τὸ κάνουν καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης στὸν ἠθικὸ νόμο ἑνὸς ἀντικειμένου, ποὺ πολὺ ὕστερα, ὅταν ὁ ἠθικὸς νόμος εἶχε πιά καλὰ ἐπιβεβαιωθῆ ἀπὸ μόνος του καὶ κριθῆ σὰν ἡ ἄμεση καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, μπορεῖ νὰ πα-

ρουσιαστικῆ σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησης, πού τώρα πιά ἔχει καθοριστικὴ ἀ priori ὡς πρὸς τὴ μορφὴ της. Μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο θὰ καταπιασιοῦμε καὶ στὴ διαλεκτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου. Οἱ νεώτεροι, πού σ' αὐτοὺς φαίνεται σὰν νὰ ἔχη ἐγκαταλειφθῆ τὸ ζήτημα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, ἢ τουλάχιστο ἔχει γίνει ἓνα ζήτημα δευτερεύουσας σημασίας, κρύβουν αὐτὸ τὸ λάθος, κάτω ἀπὸ μασημένα λόγια. Τὸ βλέπουμε ὅμως νὰ προβάλλη ἀπὸ τὰ συστήματά τους καὶ νὰ γίνεται ἀφορμὴ ἑτερονομῶν κάθε μορφῆς, ἀπ' ὅπου ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ ἓνας ἠθικὸς νόμος πού νὰ ἔχη παγκόσμια ἀ priori ἰσχύ.

Τώρα, ἀφοῦ οἱ ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, σὰν συνέπειες τοῦ ἀ priori καθορισμοῦ τῆς βούλησης, προϋποθέτουν ἐπίσης μιὰ καθαρὴ πρακτικὴ ἀρχή, καὶ ἄρα μιὰ αἰτιότητα τοῦ καθαροῦ λόγου. Γι' αὐτὸ οἱ ἔννοιες αὐτὲς δὲν ἀναφέρονται γενετικὰ (σχεδὸν σὰν καθορισμοὶ τῆς συνθετικῆς ἐνότητας τοῦ πολλαπλοῦ τῶν δεδομένων σὲ μιὰ συνείδηση ἐποπτεῶν) στὰ ἀντικείμενα, ὅπως οἱ καθαρὲς ἔννοιες τῆς διάνοιας, δηλ. οἱ κατηγορίες τοῦ λόγου στὴ θεωρητικὴ του χρῆση, γιατί οἱ ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ προϋποθέτουν αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα σὰν δεδομένα. Ἀλλὰ εἶναι ὅλες αὐτὲς οἱ ἔννοιες τ ὁ ὅ π ο ι μιᾶς μόνης κατηγορίας, δηλ. τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητας, ἐφ' ὅσον ἡ καθοριστικὴ αἰτία των συνίσταται στὴ λογικὴ παράσταση ἑνὸς νόμου των, πού τὸ λογικὸ δίνει στὸν ἑαυτό του, σὰν νόμο τῆς ἐλευθερίας, κι' ἔτσι ἀποδείχεται ἀ priori πρακτικόν. Ἐπειδὴ ἐν τούτοις οἱ πράξεις, ἀπὸ τὸ ἓ ν α μ έ ρ ο ς, πράγματι ἀνήκουν σ' ἓνα νόμο, πού δὲν εἶναι φυσικὸς, ἀλλὰ νόμος τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἄρα ἀναφέρεται στὸν τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς νοητικῶν ὄντων, ἀλλὰ, ἀπὸ τὸ ἄ λ λ ο μ έ ρ ο ς ἀνήκουν ἐπίσης, σὰν στοιχεῖα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, στὰ φαινόμενα. Ἐτσι οἱ καθορισμοὶ ἑνὸς πρακτικοῦ λόγου μποροῦν νὰ ὑπάρχουν μόνο στὴ σχέση τους μὲ τὰ φαινόμενα, σύμφωνα δηλ. μὲ τίς κα-

τηγορίες τῆς διανοίας, ἀλλὰ ὄχι γιὰ μιὰ θεωρητικὴ τῆς χρήσι, γιὰ νὰ ξαναφέρῃ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐποπτεῶν (αἰσθητῶν) κάτω ἀπὸ μιὰ a priori συνείδηση, ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ ὑποτάξῃ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐπιθυμιῶν στὴν ἐνότητα τῆς συνείδησης ἐνὸς πρακτικοῦ λόγου ποὺ διατάζει μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἢ μιᾶς καθαρῆς a priori βούλησης.

Αὐτὲς οἱ κατηγορίες τῆς ἐλευθερίας, γιὰτὶ ἔτσι θέλουμε νὰ τὶς ὀνομάσουμε, ἐνῶ τὶς θεωρητικὲς ἐκεῖνες ἔννοιες τὶς ὀνομάζουμε κατηγορίες τῆς φύσης, πλεονεκτοῦν φανερὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες αὐτές. Γιατί, τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὲς εἶναι μόνο μορφὲς τῆς σκέψης ποῦ, μὲ παγκόσμιες ἔννοιες, σημειώνουν μόνο ἀντικείμενα ἀκαθόριστα γενικὰ σὲ κάθε δυνατὴ σὲ μᾶς ἐποπτεία, ἐκεῖνες ἀντιθέτως, ἀναφερόμενες στὸν καθορισμὸ μιᾶς ἐλεύθερης βούλησης (ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καιμιὰ ἐποπτεία ἀντίστοιχῆς, ἀλλὰ ποὺ βασίζεται πάνω σ' ἓνα καθαρὸ πρακτικὸ νόμο a priori, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει μὲ καιμιὰ ἄλλη ἔννοια τῆς θεωρητικῆς χρήσις τῆς δυνάμεις μας τῆς γνώσις), σὰν πρακτικὲς στοιχειώδεις ἔννοιες, ἀντὶ τῆς μορφῆς τῆς ἐποπτείας (χῶρος καὶ χρόνος), ποὺ δὲν βρίσκεται στὸν ἴδιο τὸ λόγῳ, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴν βγάλουμε ἀπ' ἄλλοῦ, δηλ. ἀπὸ τὶς αἰσθήσις, ἔχουν στὴν ἐλεύθερη βούληση, καὶ γι' αὐτὸ στὴν ἴδια τὴ δύναμι τῆς σκέψης, τὴ μορφὴ μιᾶς καθαρῆς βούλησις σὰν βασικὸ δεδομένο. Ἀπὸ τοῦτο βγαίνει καὶ τὸ ἔξῃς: Ἐπειδὴ σ' ὅλα τὰ διδάγματα τοῦ καθαρῶς πρακτικοῦ λόγου πρόκειται μόνο γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς βούλησις καὶ ὄχι γιὰ τὶς φυσικὲς προϋποθέσις τῆς πραγματοποίησης τοῦ σκοποῦ τῆς, ἔτσι οἱ πρακτικὲς a priori ἔννοιες, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας γίνονται ἀμέσως γνώσις, καὶ δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ περιμένουν τὶς ἐποπτεῖς γιὰ νὰ ἔχουν μιὰ σημασία, γιὰ τοῦτο τὸν ἀξιοση-

μείωτο λόγο, πὼς αὐτὲς οἱ ἴδιες δίνουν τὴν πραγματικότητα σὲ κείνο στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται (τὴν πρόθεση τῆς βούλησης), πράγμα πὺ δὲν συμβαίνει καθόλου μὲ τις θεωρητικὲς ἔννοιες. Πρέπει μονάχα νὰ σημειώσουμε, πὼς αὐτὲς οἱ κατηγορίες ἀναφέρονται μόνο στὸν πρακτικὸ ἔν γένει λόγο καὶ γι' αὐτὸ προχωροῦν στὴ σειρά τους ἀπὸ ἐκείνες, πὺ εἶναι ἀκόμα ἀκαθόριστες ἠθικὰ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Σχετικὰ μὲ τις ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ.

1

Τῆς ποσότητος.

Ἐποκειμενική, κατὰ τὰ ἀξιώματα (πρακτικὲς γνώμες τοῦ ἀτόμου).

Ἀντικειμενική, σύμφωνα μὲ ἀρχὲς (διδάγματα).

Ἀρχὲς ἐκ τῶν προτέρων τόσο ἀντικειμενικὲς, ὅσο καὶ ὑποκειμενικὲς, τῆς ἐλευθερίας (νόμοι).

2.

Τῆς ποιότητος

Πρακτικοὶ κανόνες τῆς πράξης (proscriptivoe).

Πρακτικοὶ κανόνες τῆς παράλειψης (prohibitivoe).

Πρακτικοὶ κανόνες τῆς ἐξαίρεσης (exceptivoe).

3.

Τῆς σχέσης

Κατὰ τὴν προσωπικότητα.

Κατὰ τὴν κατάσταση τοῦ προσώπου.

Ἀμοιβαῖα, ἑνὸς προσώπου πρὸς τὴν κατάσταση τοῦ ἄλλου.

4.

Τῆς ιδιότητος.

Τὸ ἐπιτρεπτό καὶ τὸ ἀνεπίτρεπτο.

Τὸ χρέος καὶ τὸ ἀντίθετο τοῦ χρέους.

Χρέος τέλειο καὶ χρέος ὄχι τέλειο.

καὶ καθωρισμένες ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, σὲ κεῖνες ποὺ εἶναι ἀπροϋπόθετες ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ καθωρισμένες μόνο μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο.

Βλέπουμε ἀμέσως, πὸς σ' αὐτὸ τὸν πίνακα ἡ ἐλευθερία θεωρεῖται σὰν ἓνα εἶδος αἰτιότητας, ποὺ ἄλλωστε δὲν ὑπόκειται σὲ ἐμπειρικές καθοριστικές αἰτίες, σχετικὰ μὲ τὶς πράξεις, ποὺ εἶναι δυνατὲς μ' αὐτήν, σὰν φαινόμενα στὸν αἰσθητὸ κόσμο. Βλέπουμε ἄρα πὸς αὐτὴ ἀναφέρεται στὶς κατηγορίες τῆς φυσικῆς τῶν δυνατότητας, μὰ καὶ κάθε κατηγορία τὴν πέρνουμε μὲ παγκόσμια ἰσχύ, ὥστε τὴν καθοριστικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς αἰτιότητας μπορούμε νὰ τὴν ὑποθέσουμε καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο, στὴν ἐλευθερία, σὰν ἰδιότητα ἐνὸς νοητοῦ ὄντος, ὥστε οἱ κατηγορίες τῆς ἰδιότητας ἐτοιμάζουν τὴ διάβαση, ἀλλὰ μόνον π ρ ο β λ η μ α τ ι κ ἄ, ἀπὸ τὶς πρακτικὲς ἀρχές ἐν γένει στὶς ἀρχές τῆς ἠθικότητας, ποὺ μπορούν μετὰ νὰ ἀναπτυχθῶν δ ο γ μ α τ ι κ ἄ μόνο μὲσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Δὲν προσθέτω τίποτα ἄλλο ἐδῶ, γιὰ νὰ ἐξηγήσω αὐτὸ τὸν πίνακα, μὰ κι' ἀπὸ μόνος του εἶναι ἀρκετὰ καθαρὸς. Μιὰ παρόμοια διαίρεση, γινομένη σύμφωνα μὲ ἀρχές, εἶναι ἀρκετὰ χρήσιμη γιὰ κάθε ἐπιστήμη, τόσο γιὰ τὴ μονιμότητα, ὅσο καὶ γιὰ τὴ σαφήνειά της. Ἔτσι π. χ. ἀπὸ τὸν προηγούμενο πίνακα κι' ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀριθμὸ του γνωρίζουμε ἀμέσως ἀπὸ ποῦ πρέπει νὰ ἀρχίσῃ κανεὶς στὶς πρακτικὲς παρατηρήσεις, ἀπὸ τὰ ἀξιώματα, ποὺ κανεὶς βασίζει στὶς ἰδιαίτερες ὁρμές του, ἀπὸ τὰ διδάγματα ποὺ ἰσχύουν σὲ ἓνα εἶδος λογικῶν ὄντων ἐφ' ὅσον ἀναλογοῦν σὲ ὠρισμένες ὁρμές καὶ τέλος ἀπὸ τὸ νόμο, ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλους, ἀφαίρεση ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὶς ὁρμές τους κ.τ.λ. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο συγκεντρώνεται τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας καὶ κάθε ζήτημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας ποὺ πρέπει νὰ λυθῇ καὶ συγχρόνως καθορίζεται ἡ σειρά ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθηθῇ.

Τυπικὸ τῆς καθαρῆς πρακτικῆς κρίσης

Οἱ ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καθορίζουν πρῶτα-πρῶτα ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὴ βούληση. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες αὐτὲς ἔννοιες ὑπόκεινται σὲ ἓνα πρακτικὸ κανόνα τοῦ λόγου πού, ἂν εἶναι καθαρὸς λόγος, καθορίζει ἀπὸ τὴ βούληση σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενό της. Γιὰ νὰ ἀποφασίσουμε τώρα ἂν μιὰ πράξη, πού εἶναι σὲ μᾶς δυνατὴ στὸν αἰσθητὸ κόσμο, εἶναι ἢ ὄχι ἡ περίπτωση πού πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὸν κανόνα, χρειάζεται ἡ πρακτικὴ κρίση, καὶ μὲ τὴν κρίση αὐτὴ ἐφαρμόζεται *in concreto* σὲ μιὰ πράξη ἐκεῖνο, πού πρωτύτερα εἶχε διατυπωθῆ σὲ ἓνα κανόνα κατὰ γενικὸ τρόπο *in abstracto*. Ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἓνας πρακτικὸς κανόνας τοῦ καθαρῶς λόγου, πρῶτον, σὰν πρακτικὸς ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀντικειμένου καὶ δευτέρον, σὰν πρακτικὸς κανόνας τοῦ καθαρῶς λόγου, ὑπονοεῖ τὴν ἀναγκαιότητα σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πράξης, εἶναι ἄρα πρακτικὸς νόμος κι' ὄχι φυσικὸς νόμος μὲ ἐμπειρικὲς καθοριστικὲς αἰτίες, εἶναι δηλ. νόμος τῆς ἐλευθερίας, πού σύμφωνα μ' αὐτὸν ἡ βούληση καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο (μόνο μὲ τὴν παράστασι ἑνὸς νόμου γενικὰ καὶ μὲ τὴ μορφὴ αὐτοῦ τοῦ νόμου). Κι' ἐπειδὴ ὅλες οἱ περιπτώσεις, ὅσες συμβαίνουν, ἀνήκουν σὲ πράξεις δυνατὲς, ἀλλὰ μόνο ἐμπειρικὲς, δηλαδή στὴν ἐμπειρία καὶ στὴ φύση, γι' αὐτὸ φαίνεται ἄτοπο τὸ νὰ θέλουμε νὰ βροῦμε στὸν αἰσθητὸ κόσμο, μιὰ περίπτωση, ὅπου, ἐνῶ ἡ πράξη, σὰν πράξη, νὰ ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο, νὰ δέχεται ἐπίσης καὶ τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς νόμου τῆς ἐλευθερίας, καὶ νὰ ἐφαρμόζεται ἐπίσης σ' αὐτὴ ἡ ὑπεραισθητὴ ἰδέα τοῦ ἠθικῶς καλοῦ, πού σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρέπει νὰ ἐκδηλωθῆ *in concreto*. Ἡ κρίση λοιπὸν τοῦ καθαρῶς πρακτικοῦ λόγου ἀντικρούζει τὶς ἴδιες δυσκο-

λίες ὅσες καὶ ἡ κρίση τοῦ καθαρῶν θεωρητικοῦ λόγου, πού ὅμως κατεῖχε ἓνα μέσο γιὰ νὰ βγῆ ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυσκολίες καὶ δηλ. ἐνῶ σχετικὰ μὲ τὴ θεωρητικὴ χρῆση ἐπρόκειτο γιὰ ἐποπτεῖες πού μπορούσαν σ' αὐτὲς νὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ ἔννοιες τῆς καθαρῆς διάνοιας· ὅμως οἱ ἐποπτεῖες αὐτὲς (μολονότι μόνο ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων) μπορούν νὰ δοθοῦν a priori καὶ ἄρα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν σύνδεσμο τοῦ πολλαπλοῦ σ' αὐτὲς, ἦσαν σύμφωνες a priori (σὰν σχήματα) μὲ τὶς καθαρὰς ἔννοιες τῆς διάνοιας. Τὸ ἠθικῶς καλὸ εἶναι, ἀντιθέτως, ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο, κάτι τὸ ὑπεραισθητό, πού δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ τὸ ἀντίστοιχό του σὲ καμμιὰ ἐποπτεία αἰσθητικὴ. Καὶ γιὰ τοῦτο ἡ κρίση κατὰ τοὺς νόμους τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου φαίνεται πὼς ἀντικρούζει εἰδικὲς δυσκολίες, πού βρίσκονται σὲ τοῦτο· σιὸ ὅτι δηλ. ἓνας νόμος τῆς ἐλευθερίας πρέπει νὰ ἐφαρμοσθῆ σὲ πράξεις, σὰν σὲ γεγονότα πού συμβαίνουν στὸν αἰσθητὸ κόσμο καὶ πού σὰν τέτοια ἀνήκουν στὴ φύση.

Ἄλλὰ ἀνοίγει ὅμως ἐδῶ ἓνας δρόμος εὐνοϊκὸς γιὰ τὴν καθαρὴν πρακτικὴν χρῆση. Στὴν ὑπαγωγὴ μιᾶς πράξης, πού εἶναι γιὰ μένα δυνατὴ στὸν αἰσθητὸ κόσμο, σὲ ἓνα καθαρὸ πρακτικὸ νόμο, δὲν πρόκειται γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς πράξης, σὰν ἓνα γεγονός τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου· γιὰτὶ αὐτὴ ἡ δυνατότητα εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν κρίση τῆς θεωρητικῆς χρῆσης τοῦ λόγου, κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, ποῦ εἶναι μιὰ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, πού ἀπ' αὐτὴν ἡ αἰτιότητα ἔχει ἓνα σχῆμα στὴν ἐποπτεία μὲ τὶς αἰσθήσεις. Ἡ φυσικὴ αἰτιότητα, δηλ. ἡ προϋπόθεση αὐτῆς τῆς δυνατότητας, ἀνήκει στὶς ἔννοιες τῆς φύσης, πού τὸ σχῆμα τους χαράχτηκε ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴν σκέψη. Ἄλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ σχῆμα μιᾶς περιπτώσεως κατὰ τὸν νόμο, ἀλλὰ γιὰ τὸ σχῆμα (ἂν ἐδῶ ἀρμόζη αὐτὴ ἡ λέξη) ἓνὸς νόμου, γιὰτὶ ὁ καθορισμὸς τῆς βούλησης

(ὄχι τῆς πράξης σχετικὰ μὲ τὸ ἀποτέλεσμά της) μόνο ἀπὸ τὸ νόμο, χωρὶς ἄλλη καθοριστικὴ αἰτία, συνδέει τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος μὲ ὄρους ἐντελῶς διαφορετικοὺς ἀπὸ ἐκείνους, πὺ ἀποτελοῦν τὴ συνάφεια τῆς φύσης.

Στὸ φυσικὸ νόμο, πὺ σ' αὐτὸν ὑπάγονται τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐποπτείας, σὰν αἰσθητὰ ἀντικείμενα, πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ ἓνα σχῆμα, δηλ. ἓνας παγκόσμιος τρόπος σκέψης (πὺ μ' αὐτὸν νὰ ἐκδηλώνεται a priori στὶς αἰσθήσεις ἢ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, πὺ καθορίζει ὁ νόμος). Ἀλλὰ στὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας (σὰν νόμο μιᾶς αἰτιότητος, πὺ δὲν ἔχει καμμιά προϋπόθεσι στὶς αἰσθήσεις) καὶ ἀκόμη στὴν ἔννοια τοῦ ἀπροϋπόθετα καλοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπονοηθῇ καμμιά ἐποπτεία, ἄρα καὶ κανένα σχῆμα γιὰ τὴν in concreto ἐφαρμογὴ της. Ἀρα ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἔχει καμμιά ἄλλη γνωστικὴ δύναμη, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του στὰ ἀντικείμενα τῆς φύσης, ἀπὸ τὴ διάνοια (ὄχι τὴ φαντασία), πὺ στὴ θέση μιᾶς ἰδέας τοῦ λόγου δὲν μπορεῖ νὰ βάλῃ ἓνα σχῆμα τῆς αἰσθαντικότητος, ἀλλὰ ἓνα νόμο, τέτοιον ὅμως πὺ νὰ μπορῇ νὰ ἐκδηλωθῇ in concreto στὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων καὶ ἄρα ἓνα φυσικὸ νόμο, ἀλλὰ μόνο σχετικὰ μὲ τὴ μορφή, σὰν νόμο γιὰ τὴν κρίσι. Καὶ γιὰ τοῦτο ὁ νόμος αὐτὸς μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ὁ τύπος τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Ὁ κανόνας τῆς κρίσις σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου εἶναι ὁ ἑξῆς:—Νὰ ζητᾶς μέσα σου νὰ δῆς ἂν τὴν πράξι, πὺ ἔχεις στὸ νοῦ σου, θὰ μπορούσες νὰ τὴ θεωρήσεις σὰν δυνατὴ μὲ τὴ βούλησή σου, ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ σύμφωνα μὲ ἓνα νόμο τῆς φύσης, πὺ σὺ ὁ ἴδιος εἶσαι ἓνα μέρος της.—Κατὰ τὸν κανόνα αὐτὸν ὁ καθένας κρίνει τὶς πράξεις ἂν εἶναι ἠθικῶς καλὲς ἢ κακὲς. Ἔτσι λέγεται: ἂν ὁ καθένας, πιστεύοντας πὺς ἔτσι ὠφελεῖται. ἔκλεβε ὅ,τι μπορούσε ἢ αὐτοκτονοῦσε μὴ βραδυότανε τὴ ζωὴ, ἢ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴ δυστυχία τοῦ ἄλλου καὶ ἂν ἐσὺ ζοῦσες

σὲ μιὰ τέτοια τάξη τῶν πραγμάτων, θὰ βρισκόσουν ἀ καλὰ ἐκεῖ μὲ τὴ συγκατάθεση τῆς βούλησός σου ; Τώρα ἂν ὁ καθεὶς ξέρει καλά, πὼς ἂν αὐτὸς κλέβῃ στὰ κρυφά, δὲν θ' ἀκολουθήσουν κι' ὅλοι οἱ ἄλλοι τὸ παράδειγμά του, οὔτε θὰ τὸν μιμηθοῦν ὅλοι, ἂν αὐτὸς δὲν αἰσθάνεται συμπόνια, τότε αὐτὴ ἡ σύγκριση τῶν ἀξιωματῶν τῶν πράξεων του μὲ ἓνα παγκόσμιο νόμο τῆς φύσης δὲν εἶναι οὔτε ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησός του. Αὐτὸς ὅμως ὁ νόμος εἶναι ἓνας τύπος τῆς κρίσης τῶν πράξεων σύμφωνα μὲ ἀρχὲς ἠθικὲς "Ἄν τὸ ἀξιῶμα τῆς πράξης δὲν εἶναι τέτοιο, πού ν' ἀντέχῃ στὴν σύγκρισή του μὲ τὴ μορφή ἑνὸς φυσικοῦ νόμου γενικά, τὸ ἀξιῶμα τοῦτο εἶναι ἀδύνατο ἠθικῶς. Ἔτσι κρίνει κι' ἡ πιὸ κοινὴ διάνοια, γιατί τὸ φυσικὸ νόμο τὸν πέρνει πάντοτε γιὰ βάση σ' ὅλες τῆς κρίσεις καὶ τῆς πιὸ συνηθισμένες ἀκόμα καὶ στῆς ἐμπειρικὲς. Ἡ διάνοια λοιπὸν ἔχει πάντοτε πρόχειρο τὸ νόμο αὐτό, ἀλλὰ στῆς περιπτώσεις, ὅπου πρέπει νὰ κρίνῃ τὴν αἰτιότητα τῆς ἐλευθερίας, τὸ φυσικὸ αὐτὸ νόμο τὸν μετατρέπει στὸν τύπο ἑνὸς νόμου τῆς ἐλευθερίας, γιατί χωρὶς νὰ ἔχει πρόχειρο κάτι τι, πού νὰ τὸ χρησιμοποιῆ γιὰ παράδειγμα στὴν ἐμπειρικὴ περίπτωση, δὲν θὰ μπορούσε νὰ κἀνῃ δυνατὴ τὴν ἐφαρμογὴ καὶ χρησιμοποίησι ἑνὸς νόμου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου.

Εἶναι λοιπὸν ἐπιτρεπτό νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ φύση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σὰν τύπο μιᾶς νοητῆς φύσης, μονάχα νὰ μὴ μεταφέρουμε σ' αὐτὴ τὴ νοητὴ φύση τῆς ἐποπτεῖες κι' ὅ,τι ἀπ' αὐτὲς ἐξαρτᾶται, ἀλλὰ νὰ τῆς δώσουμε μόνο τὴ μορφή τῆς συμφωνίας. σ τὸ νόμο γενικά (πού ἡ ἐννοιά τῆς ἐφαρμόζεται καὶ στὴν πιὸ κοινὴ χρῆσι τοῦ λόγου, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ τὴν παραδεχτοῖμε a priori κατὰ καθωρισμένο τρόπο ἀπὸ καμμιά ἄλλη ἀποψη, παρὰ μόνο γιὰ τὴν πρακτικὴ χρῆσι τοῦ λόγου). Μιὰ πού οἱ νόμοι, σὰν τέτοιοι, ἀπ'

αὐτὴ τὴν ἀποψη ταυτίζονται, κι' ἄς ἔχουν τὶς καθοριστικές τους αἰτίες ὅπου καὶ νὰ εἶναι.

Ἄλλωστε, ἀφοῦ σὲ κάθε διάνοια δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπολύτως παρὰ μόνο (μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου) ἢ ἐλευθερία, καὶ αὐτὴ ἢ ἴδια μόνο ἐφ' ὅσον εἶναι μιὰ προϋπόθεση ἀχώριστη ἀπ' αὐτὸ τὸ νόμο, καὶ ἄλλωστε ὅλα τὰ νοητὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ, μποροῦσε ἴσως ἀκόμα νὰ μᾶς ὀδηγήσει σ' αὐτὰ ὁ λόγος κατὰ τὴν κατεύθυνση τοῦ νόμου αὐτοῦ, δὲν ἔχουν γιὰ μᾶς καμμιά ἄλλη πραγματικότητα, παρὰ μόνο γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ νόμου καὶ γιὰ χρῆση τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἀλλά ὁ λόγος τοῦτος δικαιολογεῖται, ἢ μᾶλλον εἶναι ὑποχρεωμένος, νὰ χρησιμοποιήσει τὴ φύση (κατὰ τὴν καθαρὴ νοητὴ μορφή της) σὺν τύπο τῆς κρίσης του. Ἐτσι τούτη ἡ παρατήρηση χρησιμεύει νὰ ἐμποδίσῃ νὰ καταλογισθῇ μὲ τὶς ἔννοιες ἐκεῖνο, ποὺ ἀπλῶς χρησιμεύει γιὰ τὸ τυπικὸ τῶν ἐννοιῶν. Τὸ τυπικὸ λοιπόν, τῆς κρίσης, μᾶς προφυλάει ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ποὺ τοποθετεῖ τὶς πρακτικὲς ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἀπλῶς στὶς ἐμπειρικὲς συνέπειες (στὴ λεγομένη εὐδαιμονία). Καὶ μολονότι ἡ εὐδαιμονία καὶ οἱ ἀπεριόριστοι ὠφέλιμες συνέπειες μᾶς βούλησης, καθορισμένης ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς ἑαυτόν, ἂν ἡ ἀγάπη αὐτὴ πρὸς ἑαυτόν γίνεται ταυτοχρόνως παγκόσμιος νόμος τῆς φύσης, μπορεῖ χωρὶς ἀμφιβολία νὰ χρησιμεύσῃ γιὰ τύπος ἐντελῶς κατάλληλος γιὰ τὸ ἠθικῶς καλὸ, δὲν ταυτίζεται ὅμως μὲ τοῦτο. Τὸ ἴδιο τυπικὸ μᾶς προφυλάει ἐπίσης ἀπὸ τὸν μυστικισμὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὃ ὁποῖος κάνει σχῆμα ἐκεῖνο, ποὺ πρὶν χρησίμευε μονάχα γιὰ σύμβολο, δηλ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν προϋποθέτει ἐποπτεῖες πραγματικὲς καὶ ὄχι αἰσθητὲς (ἐνὸς ἀοράτου κράτους τοῦ Θεοῦ) καὶ περιπλανιέται στὸ ὑπερβατικόν. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν δὲν εἶναι ἱκανὸς παρὰ μόνον ὁ ρεαλιστικὸς τῆς κρίσης, ποὺ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ φύση

δὲν πέρνει ἄλλο παρὰ μόνον ὅ,τι 'κι' ὁ καθαρὸς λόγος θὰ μπορούσε ἀπὸ μόνος του νὰ σκεφθῆ, δηλ. τὴν προσαρμογὴ στὸ νόμο. Καὶ στὴν ὑπεραισθητὴ φύση δὲν μπάζει τίποτα ἄλλο, παρὰ μόνον ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθῆ καὶ πραγματικὰ στὸν αἰσθητὸ κόσμο μὲ τὶς πράξεις, κατὰ τὸν τυπικὸ κανόνα ἑνὸς φυσικοῦ νόμου ἐν γένει. Ἀντιθέτως ἐνδιαφέρει πῶς καὶ ἀξίζει νὰ συστηθῆ ἢ προφύλαξη ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, γιατί ὁ μυστικισμὸς διατηρεῖ ἀκόμα τὴν καθαρότητα καὶ ἀνωτερότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τοῦτο δὲν εἶναι φυσικὸ καὶ σύμφωνο μὲ τὴν κοινὴ νοοτροπία τὸ νὰ ἐκτείνουμε τὴ φαντασία μας ὡς τὶς ὑπεραισθητὲς ὁράσεις, κι' ἔτσι ἀπ' αὐτὴν τὴν πλευρὰ ὁ κίνδυνος δὲν εἶναι τόσο παγκόσμιος. Ἐνῶ, ἀντιθέτως ὁ ἐμπειρισμὸς ξεριζώνει ἀπὸ τὴ ρίζα τὴν ἠθικότητα τῶν προθέσεων (πὺ ὅμως σ' αὐτὲς καὶ ὄχι ἀπλῶς στὶς πράξεις, βρίσκεται ἡ ἀνώτερη ἀξία, πὺ ἡ ἀνθρωπότητα μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ μὲ τὴν ἠθικότητα), καὶ στὴ θέση τοῦ χρέους βαίνει κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ, δηλ. ἕνα ἐμπειρικὸ ἐνδιαφέρον, πὺ μ' αὐτὸ οἱ κλίσεις γενικὰ μπαίνουν σὲ σχέση μεταξύ των. Ἀλλωστε ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο ὁ ἐμπειρισμὸς εἶναι ἐνωμένος μὲ ὅλες τὶς κλίσεις, πὺ (ὅποια μορφή κι' ἂν πάρουν), ἂν τοὺς δοθῆ ἡ ἀξία τῆς ὑπέροχτης πρακτικῆς ἀρχῆς, ὑποτιμᾶν τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ γιὰ τοῦτο τὸ λόγο εἶναι ἐλκυστικὲς στὶς αἰσθήσεις ὄλων. Γιὰ τοῦτο ὁ ἐμπειρισμὸς εἶναι πῶς πῶς ἐπικίνδυνος ἀπὸ κάθε μυστικισμὸ, πὺ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀποτελέσῃ μιὰ κατάσταση διαρκείας σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους.